

A véleménynyilvánítás határai

A dán *Jyllands Posten* c. napilap 2005 szeptemberében jelentette meg azokat a karikatúrákat, amelyek az aggodalom és a harag szenvedélyes kitörését váltották ki az iszlám közösségekben két ok miatt:

- az egyik, hogy a muzulmán vallás nem engedélyezi a próféta képi ábrázolását;
- a másik, hogy a karikatúrák összekapcsolták a prófétát, s általában a mohamedánokat a terrorizmussal.

Heves támadások érték az újság szerkesztőségét és a dán kormányt egyfelől, másfelől több más szerkesztőség szolidaritásból újraközölte a karikatúrákat. Az ügy a könyvtárosokat is közelről érinti, elsősorban azért, mert a szakma mélyen elkötelezett a véleménynyilvánítás szabadsága mint a könyvtári és információs munka alapvető értéke iránt, valamint a legszélesebb értelemben vett információk és eszmék hozzáférhetőségében a könyvtárak által betöltött globális szerep miatt.

A vita lényegében a véleménynyilvánítás szabadságának két felfogása között folyik. Az egyik nézet szerint, ami történt, egyszerűen a jog gyakorlása volt a demokratikus társadalom hatásos működéséért; a másik szerint e jognak határai vannak, amelyeket a vallás befekettítése, és ezáltal a vallásos emberek közösségének a megsértése jelöl ki. A központi kérdés tehát az, létezik-e olyasmi, amit nem lehet kimondani, vagy vannak-e olyan körülmények, amelyek között valamit nem lehet kimondani. Ehhez olyan további kérdések kapcsolódnak, mint:

- ha vannak határok, miképpen határozhatók meg;
- a lehetséges határok egyike a másoknak okozott sérelem;
- hogyan lehet megvonni a sérelemkötés határait;
- van-e jogalapja a megsértődésnek;
- s mindez mit jelent a könyvtári gyakorlat szempontjából?

A véleménynyilvánítás szabadságának alapjai

A véleménynyilvánítás szabadságáról folyó viták általában az *Egyesült Nemzeteknek* az emberi jogokról szóló egyetemes nyilatkozatából (1947) indulnak ki. Nem szabad megfedkezni azonban arról, hogy az emberi jogok fogalma hosszú évszázadok során alakult ki, és nem valami külső forrásból nyerte az emberiség. A szabályokat viták formálták, amelyek nem zárultak le véglegesen. Számításba kell venni azt is, hogy a véleménynyilvánítás szabadságát megfogalmazó 19. paragrafus tartalmát a többi paragrafusban megfogalmazott jogokkal együtt kell figyelembe venni, s hogy az egyetemes nyilatkozat preambuluma az emberi jogokat az emberi család minden egyes tagjának eredendő méltósága, egyenlő és elidegeníthetetlen jogainak kontextusába helyezi.

A szabad véleményformálás lényegében a magánszféra joga, míg a vélemény nyilvánítása inkább közéleti jog; de mindkét aspektus kiválóan indokolja és alapozza meg a könyvtári gyakorlatot.

Az egyetemes nyilatkozat 18. paragrafusa rögzíti a vallási meggyőződés jogát, mégpedig a gondolat- és lelkiismereti szabadság részeként. Védi tehát a vallástalanok és a vallással ellenszenvezők jogait is, továbbá a vallási meggyőződés és hit megváltoztatásának jogát. (Ez utóbbiban implicite benne van a mások meggyőződésének megváltoztatására irányuló rábeszélés joga is). A 18. paragrafus nem védi a vallásokat a negatív kritikától, bár az emberi méltóság tisztelete megoltalmazhatja az egyéneket a saját hitüket érintő negatív véleményektől.

Mit is jelent voltaképpen a véleménynyilvánítás szabadsága? A válaszhoz érdemes visszanyúlni az amerikai alkotmány első kiegészítéséhez, amely a klasszikus, 18. századi álláspontot foglalja össze. Ez néhány olyan elemet is tartalmaz, amelyekről néha megfedkeznek: elutasítja bármely vallás hivatalossá tételét, ugyanakkor védelmezi

minden vallás szabad gyakorlását, oltalmazza a békés gyülekezés és a petíciók kormányhoz való benyújtásának jogát. Leggyakrabban azonban a szólás- és a sajtószabadság jogát idézik belőle. A kettő nem azonos, két összefonódó jogról van szó: az egyik a személyes kifejezés joga, a másik a nyilvános kifejezés joga különféle médiumok segítségével. A különbségtétel fontos, mert más-más hatása van a két kifejezésmódnak, és más-más módon igazolhatók.

Az egyéni véleménynyilvánítás jogát egyszer ártalmatlan és kisebb jognak tekintik, máskor azonban rámutatnak erejére, ami nem is csodálható, ha tekintetbe vesszük azt a különbséget, amely egy szűkebb körben elhangzott kijelentés, és egy gondosan megfogalmazott, széles nyilvánosság elé bocsátott közlemény vagy nyilatkozat között van. A szó változást eredményező vagy elősegítő ereje vitathatatlan, és ez az, ami megkívánja, hogy a véleménynyilvánítás szabadságával felelősségteljesen éljünk.

A hatalom birtokosaival szemben, akik a szót is eszközükül használják, meggyőző érv lehet a felelősségteljes használat. Erre *Kant* is rámutatott. Ugyanakkor veszélyessé válhat a felelősségteljes használat követelménye, ha az egyszerű állampolgárokkal szemben támasztják, mert öncenzúrához vezethet. Éppen az ebből fakadó aggodalom vezette a Jyllands Posten szerkesztőjét, amikor a karikatúrákat közzétette: véleménye szerint a dán médiumok máris túlzott öncenzúrát gyakorolnak a muszlim közösség tekintetében.

Mindent egybevetve azonban világos, hogy - eltekintve a legtúlzóbban szabadelvű köröktől – a véleménynyilvánítás szabadságára mindig is úgy tekintettek, mint ami bizonyos korlátoknak és feltételeknek van alávetve.

A véleménynyilvánítás szabadságának korlátai

E korlátok meglehetősen nyilvánvalóan jelennek meg a kormánydokumentumokban. Az emberi jogok európai egyezménye (1950) szinte szó szerint átveszi az egyetemes nyilatkozat szövegét, de hozzáteszi: a rádiós és televíziós műsorszórás, a filmgyártás állami engedélyezéshez kötött, s mint-hogy a véleménynyilvánítás szabadsága kötelezettségekkel és felelősséggel jár, törvény megszabta keretek, feltételek, korlátozások és büntetések mellett gyakorolható, tekintettel a nemzeti biztonságra, az ország területi épségére és a közbiztonságra, és általában a közjóra. (Gyakran ép-

pen ezekre a tényezőkre hivatkoznak a véleménynyilvánítás korlátozásakor azok az államok, amelyek csatlakoztak ugyan az egyezményhez, de nagyon is félnek állampolgáraik gondolataitól.)

A véleménynyilvánítás szabadságának korlátozása veszélyes vállalkozás, hiszen alááshatja az emberi jogok egész rendszerét. Mégis, az egyetemes nyilatkozat 29. paragrafusa alapvető elvként ismeri el, hogy ilyen korlátozások léteznek "a közösség iránti kötelezettségek" formájában, és hatókörüket a mások jogainak tiszteletben tartása szabja meg:

- mindenkinek kötelezettségei vannak a közösséggel szemben, amelyben megvalósul szabadsága és személyiségének fejlődése;
- jogai gyakorlásában mindenki alá van vetve a törvény általi korlátozásoknak mások jogainak és szabadságának biztosítása érdekében, egy demokratikus társadalom erkölcsi, közrendi és jóléti követelményei szerint;
- a jogokat semmiképpen sem lehet az Egyesült Nemzetek céljait és alapelveit sértő módon gyakorolni.

Az egyetemes nyilatkozat utolsó, 30. paragrafusa a biztonság kedvéért még hozzáfűzi, hogy a nyilatkozatban semmit sem értelmezhet úgy egyetlen állam, csoport vagy személy sem, hogy az a benne rögzített jogok lerombolásához vezessen.

Nem valószínű, hogy a vitában álló két felet kielégítik a 29. paragrafus 2. pontjának a korlátozások törvény általi szabályozásáról mondott szavai, sem pedig a 30. paragrafusban foglalt abszolút tilalom a jogok megsértésére. Valami hatásosabb eszközre van szükség a viták káros hatásainak kivédésére.

Az arányosság elvének alkalmazása lehet ilyen eszköz, ami azt jelenti, hogy a hatóság ne vezessen be szigorúbb korlátozást, mint amire szükség van a kívánt cél eléréséhez. Ez a törvényhozók és a bíróságok kezébe teszi a szabályozást. De hová forduljon az egyszerű állampolgár vagy az információs szakember részletesebb útbaigazításért? Segítségére lehet a *Mill* által megfogalmazott ártalmassági elv (1859). Szerinte a véleménynyilvánítás szabadsága ésszerűen korlátozható, ha másoknak ártalmat okoz. Ebben az összefüggésben az ártalom nem anyagi veszteséget, vagy fizikai sérelmet jelent, hanem általában mások jogainak a megsértését, és ennek megfelelően a már említett arányosság kiszámítását kívánja meg.

Az utóbbi idők tapasztalatai azt mutatják, hogy a sértés is az ártalom kategóriájába sorolandó.

Többnyire vallási csoportok tagjai tiltakoznak hevesen amiatt, hogy megsértették őket, és ez ellen követelnek védelmet. A sérelmet elszenvedők korántsem korlátozódnak a mohamedán közönségre.

A sértést, mint az ártalom egy fajtáját *Feinberg* fejtette ki (1988). Felismerve, hogy a sértés igen mélyre hathat, és végzetes károkat okozhat, számba vette azokat a tényezőket, amelyek alapján a sérelem súlyát modellezni lehet. Ilyenek például az elkövető motívumai, a megsértett személyek száma, a közösség érdekei. Mennyiben kerülhető el a sértő anyag? Erre az értékelésre az esemény megtörténte után kerülhet sor. Hasonló módon járhat el az a személy, aki tudja, hogy nézeteinek kinyilvánításával meg fog ugyan másokat sérteni, mégis úgy véli, élnie kell a véleménynyilvánítás szabadságával, éppen mondanivalójának fontossága miatt. Tekintetbe kell vennie, hogy szavaival a kisebbséghez (amely sérülékeny és érzékeny lehet a kritikára) vagy a többséghez (amely nagyon is rászorul arra, hogy nézeteit sok érje) fordul; közlendője nem sért-e közösségi érdekeket, esetleg nyilvános viszály kirobbantásával; meg kell fontolnia, milyen médiát vesz igénybe (tudományos folyóiratot-e vagy népszerű napilapot például). Ily módon *Feinberg* sérelmi elve lehetőséget nyújt az öncenzúra veszélye, és mások megsértésének kockázata kiegyensúlyozására. A probléma azonban továbbra is fennáll: bármely adott esetben hogyan lehet korlátozásokat alkalmazni a véleménynyilvánítás szabadsága elvének kára nélkül?

Korlátozások a gyakorlatban

Mint ahogy az alapidokumentumok is elfogadják a korlátozások indokoltságát, a fő kérdést nem a korlátozás maga, hanem a korlátok precíz alkalmazása jelenti. Itt célszerű két tényező, egyfelől a célközönség (a könyvtáraknál az olvasótábor), másfelől a felhasznált média alapos elemzéséből kiindulni. Nagy különbség van aközött, ha valaki az egyszerű állampolgárokhoz, vagy a hatalom birtokosaihoz fordul, és ha saját maga, vagy valamely országos média közvetíti üzenetét.

Ami a médiát illeti, nem lehet összehasonlítani az utcán elmondott szavakat, egy magánröpiratot, egy újsághoz írt levelet, egy blogot egy újságcikkkel, egy rádió- vagy tévéműsorral. Ez utóbbiak ugyan az újságíró személyes álláspontját fejezhetik ki, mégis a laptulajdonos és a szerkesztők politikáját közvetítik. A globális médiában közvetített

tartalmak olyan platformról jönnek, amely nagyon is hasonló a közhataloméhoz. Ezért a sajtószabadság elve ma már nem ugyanazt jelenti, mint jelentette a 18. században.

Mindezek nem jelentik a független újságírók, írók, médiumok szerepének befeketítését. Hiszen fenyegetések ellenére, életük kockáztatásával is igyekeznek megfelelni hivatásuknak. Arról van csupán szó, hogy különbséget kell tennünk a közlő egyén, egy független média és egy globális médiavállalat felelősségi szintje között. Legyen egymással arányos a kommunikátor hatalma és ereje, valamint a mások megsértéséért viselt felelősség. Az egyenlet egyik oldalán a kommunikátor ereje, a másik oldalán a megcélzott közönség áll.

A hatalomhoz címzett üzeneteknek nem kell automatikusan visszafogniuk magukat, bármit is mondanak a hatalom birtokosai. Gyalázatosak azok a törvények, amelyek arra kötelezik az állampolgárokat, hogy tiszteljék uraikat és kormányzóikat. A politikai karikatúrák mindig is hatásos fegyverek voltak társadalmi változások előidézésében és politikai üzenetek közvetítésében. Konfuciusz mondanéja: „mondd meg a hercegnek az igazat, még ha meg is sérti őt” ma is érvényes, s áll a karikatúra nem éppen kíméletes formájára is.

A helyzet azonban megváltozik, ha az üzenet célközönsége egy szélesebb társadalmi csoport, és hitűkre, vagy más megkülönböztető jegyeikre irányul. Ez elsősorban az ún. gyűlöletbeszédre vonatkozik, amely közvetlenül fenyegeti mások jogait. A gyűlöletbeszéd tagadja minden ember eredendő méltóságának elismerését, s egyenlő és elidegeníthetetlen jogait. Sok ország jogrendszerében ez a büntető törvénykönyv hatálya alá esik. Azok, akiket olyan sérelem ért, amely nem esik a gyűlöletbeszéd kategóriájába, más törvényekre hivatkozva kereshetnek maguknak elégtételt, ám mivel ez nehézkes út, sokan elállnak attól, hogy éljenek a lehetőséggel.

Logikus, hogy a becsület vagy jó hírnév megsértésének fogalma egyaránt érvényes legyen az egyént és a csoportokat ért sérelmekre. A törvényrendszerek azonban nemigen fogadják be, és nem kezelik könnyen a csoportok megsértését. A mohamedán tiltakozók joggal kérdezik: ha a törvény nem orvosolja sérelmeiket, mi marad más hátra, mint nyilvánosan demonstrálni? Itt az egyetemes nyilatkozat 20. paragrafusába foglalt emberi joghoz fordultak, mégpedig a békés gyülekezés jogához.

A hangsúly a „békés” jelzőn van. Az emberi jogok és az országok törvényei nem engedik meg a lázadást, a tulajdon megrongálását, más emberek megtámadását, az erőszakkal (gyilkossággal) való fenyegetést. A törvény uralmának célja: megvédeni a közösség békéjét a személyes bosszútól, a lázadástól mint a szóbeli vagy fizikai sérelemre adott választól. A törvény magára vállalja az okozott sérelmek következményeinek kezelését, s ez különbözteti meg a haladottabb és a fejletlenebb társadalmakat. Kizárólag békés tiltakozások és kampányok folytathatók a törvények megváltoztatására, ha az állampolgárok úgy érzik, a meglévők nem képesek megvédeni jogaikat.

Ha a sérelmekre adott választ szigorú korlátok övezik, vissza kell térnünk azok felelősségéhez, akik a sérelmet elkövetették: politikai és társadalmi elemzők, véleményvezérek, közöttük a karikatúristák felelősségéhez. Ha a törvény nem szab világos határokat az egyes csoportokról kinyilvánított vélemények számára, létezik-e más iránymutatás azoknak, akik úgy érzik, alapos okuk van véleményük közzétételére, még ha sérelmes is lehet az illető csoportra nézve?

Ilyen iránymutatás lehet a visszafogottság szükségessége, ha gyengéket vagy sérülékenyeket támadnak meg. Ez az igény a humoristákkal kapcsolatban merült fel, akik előtt semmi sem szent, de még közülük is a legvadabbak a hallgatólagosan elfogadott határokon belül maradnak. Ezt hívhatjuk az illendőség határai tiszteletének. Az illendőséget különösen a mindennapi életben alkalmazzuk, de a mai világban elfogadott, hogy a szatirikus humor átlépje ennek határait, ami a karikatúrákra is vonatkozik. A szatirikus humor elfogadásában a társadalom elismeri, hogy többféle diskurzus létezik egymás mellett, amiben a közösségi élet ellentmondásai és feszültségei fejeződnek ki, valamint a változtatás iránti igény. Így a szatirikus széles társadalmi elfogadottságot tételezhet fel tevékenységét illetően, ugyanakkor azonban tekintettel kell lennie azok érzékenységére, akiket megcéloz, különösen a sérülékeny csoportokra. A feladat nem egyszerű, és az eredmény nem mindig megnyugtató. Ahhoz, hogy a szatíra eljátszhassa elfogadott társadalmi szerepét, az illendőség adhat iránymutatást, ami bizonyos társadalmi engedélyezettség függvénye. Ennek azonban az a feltétele, hogy a társadalom egyes csoportjai vegyék tudomásul az értékpluralizmust, és nyilvánítsák ki

legalább elemi hozzájárulásukat elfogadásához, azaz „engedélyezzék” az ebből fakadó gyakorlatot. Így végül visszatérünk a tolerancia és megértés társadalmi értékeihez, amelyek az emberi jogok fogalmának kialakulását inspirálták, és megalapozták a véleménynyilvánítás szabadságának jelentőségébe vetett hitet.

* * *

A könyvtárosok és az információs szakemberek szerepe az, hogy megkönnyítsék a hozzáférést az információkhoz és gondolatokhoz, közöttük a humoros alkotásokhoz is. Még akkor is, ha ezek olyan szenvedélyes vitát gerjesztenek, mint a dán karikatúrák. A könyvtáros kötelessége, hogy a törvényes keretek között megjelent anyagokat hozzáférhetővé tegye. Nagy különbség van természetesen a között, hogy a sértő dokumentumot állományba sorolja, és szabadon rendelkezésre bocsátja, vagy pedig kiállítja a könyvtár falain vagy weboldalán. A kettő között kell egyensúlyt teremteni, nem megsértve az információhoz való szabad hozzáférés elvét, de megbántani sem a közösség egy-egy tagját vagy csoportját.

Problémát jelenthet a könyvtár álláspontjának kifejtése, különösen azok előtt, akik úgy érzik, sérelmüket nemcsak a sértő dokumentumok előállítói, hanem mások is, köztük az olyan intézmények, mint a könyvtárak okozták. Nem elég azt mondani nekik, hogy a törvény megengedi, és a véleménynyilvánítás szabadságának elve megköveteli. Fontos belátni azt a bonyolult kölcsönös összefüggést, amely a különböző emberi jogok között létezik, s amelyek egyike a véleménynyilvánítás szabadsága. Az emberi jogok kiegyensúlyozott figyelembevételével kell elkerülni, hogy másoknak ártsunk, vagy másokat megsértsünk, és tudatosítanunk kell magunkban, miképpen működik a véleménynyilvánítás szabadsága a társadalomban. A könyvtárosoknak egymás között kell megvitatni az idevágó kérdéseket, és olyan, jól átgondolt álláspontot kialakítani, amelyet hitelt érdemlően terjeszthetnek a szolgált közösségek elé.

/STURGES, Paul: Limits to freedom of expression? Considerations arising from the Danish cartoons affair. = IFLA Journal, 32. köt. 3. sz. 2006. p. 181–188./

(Papp István)